

O'ZBEK SHEVALARINING O'RGANILISHI VA DIALEKTAL LUG'ATLARNING AHAMIYATI HAQIDA

Nurmanov Furqat Hayitkulovich,
O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti assistenti
furqatnx@gmail.com

Annotatsiya. Lug'at tilning boyligi va jozibasini ko'rsatuvchi, uning xazinasini saqlovchi va imkoniyatlarini ochib beruvchi vosita sanaladi. Yo'qolib borayotgan til va dialektlarning so'z boyligini asrab qolishda, keyinchalik ularni o'qib-o'rganish va tadqiq qilishda lug'atlarning ahamiyati juda katta. Shuning uchun ham lug'atlar millat xazinasidir. Ularni tuzish doimo dolzarb, birlamchi vazifa hisoblanib kelingan. Bu kichik tadqiqotimizda o'zbek sheva va lahjalarning tadqiqi bo'yicha qisqacha tadriji hamda dialektal lug'atchiligi tarixi, tiplari va o'z oldiga qo'ygan muhim masalalariga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, bugungi kunda o'zbek dialektologiyasi fani oldidagi dolzarb vazifalar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar. Til, sheva, lahja, dialekt, xalq tili, lug'at, dialektal lug'at, lug'at tiplari, madaniy til, etnografizmlar, lungvokulturemalar, til korpusi, dialektal korpus, tadqiqot, tahlil, metod.

ÖZBEK LEHÇELERİNİN ÖĞRENİLMESİ VE LEHÇE SÖZLÜKLERİNİN ÖNEMİ ÜZERİNE

Nurmanov Furkat Hayitkulovich,
Özbek-Finlandiya pedagogi enstitüsü, asistanı

Özet. Sözlük, bir dilin zenginliğini ve çekiciliğini gösteren, hazinelerini koruyan, olanaklarını ortaya çıkaran bir araçtır. Sözlükler, kaybolmaya yüz tutan dil ve lehçelerin söz varlığının korunmasında ve daha sonraki çalışma ve araştırmalarda oldukça önemlidir. Bu nedenle sözlükler milletin hazinesidir. Bunları oluşturmak her zaman acil ve öncelikli bir görev olarak görülmüştür. Bu küçük çalışmamızda lehçe sözlükbiliminin tarihçesi, türleri ve önemli konularının yanı sıra Özbek lehçeleri ve ağızları çalışmalarına kısa bir giriş üzerinde duracağız. Ayrıca bugün Özbek diyalektoloji biliminin karşı karşıya olduğu güncel görevler de tartışıldı.

Anahtar kelimeler. Dil, lehçe, lehçe, lehçe, yerel dil, söz varlığı, lehçe söz varlığı, sözcük türleri, kültürel dil, etnografyalar, akciğer kültürleri, dil külliyatı, diyalektal külliyat, araştırma, analiz, yöntem.

ОБ ИЗУЧЕНИИ УЗБЕКСКИХ ДИАЛЕКТОВ И ЗНАЧЕНИИ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВАРЕЙ

Нурманов Фуркат Хаиткулович,
ассистент Узбекско-Финского педагогического института

Аннотация. Словарь – это инструмент, который показывает богатство и очарование языка, сохраняет его сокровища и раскрывает его возможности. Словари имеют большое значение для сохранения лексики исчезающих языков и диалектов, а также для их последующего изучения и исследования. Вот почему словари являются достоянием нации. Их создание всегда считалось неотложной, первоочередной задачей. В этом небольшом исследовании мы уделим внимание истории, видам и важным вопросам диалектной лексикографии, краткому изучению узбекских диалектов и диалектов. Также сегодня были обсуждены текущие задачи, стоящие перед наукой узбекской диалектологии.

Ключевые слова. Язык, диалект, говор, диалект, просторечие, лексика, диалектная лексика, типы лексики, культурный язык, этнография, лунгвокультураны, языковой корпус, диалектный корпус, исследование, анализ, метод.

ABOUT THE STUDY OF UZBEK DIALECTS AND THE IMPORTANCE OF DIALECTUAL DICTIONARIES

Nurmanov Furkat Khaitkulovich,
assistant at the department of Uzbek language and literature,
Uzbek-Finnish pedagogical institute

Annotation. A dictionary is a tool that shows the richness and charm of a language, preserves its treasures and reveals its possibilities. Dictionaries are very important in preserving the vocabulary of disappearing languages and dialects, as well as in their subsequent study and research. That is why dictionaries are the treasure of the nation. Creating them has always been considered an urgent, primary task. In this small study, we focus on the history, types and important issues of dialectal lexicography, a short study of Uzbek dialects and dialects. Also, the current tasks facing the science of Uzbek dialectology were discussed today.

Keywords. Language, dialect, patois, folk language, dialectual vocabulary, types of vocabularies, cultural language, ethnographisms, linguo-culturems, lexical corpora, dialectual corpora, research, analysis, method.

Kirish. O'zbek tilshunosligi tarixida dialektologiya fanining o'rni va ahamiyati juda katta. Bizning nazarimizda, tilni tadqiq qilish ilmi shevalarni o'rganishdan boshlangan. XI asrda yaratilgan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk" asari tilshunoslik, adabiyotshunoslik, folklorshunoslik fanlari qatori shevashunoslik bo'yicha ham ilk manba hisoblanadi. Xalq og'zaki ijodi kabi xalq jonli nutqi sheva va lahjalarini o'rganish XX asrning boshlarida rivojlanib bordi. Bunga misol sifatida jadidlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarni ko'rsatishimiz mumkin. Jumladan, G'ozli Olim Yunusovning 1930-yilda yozilgan "O'zbek urug'laridan qatag'onlar va ularning tili" hamda "O'zbek shevalarining tasnifidan bir tajriba" asarini aytishimiz mumkin [25, 42-43]. Bundan tashqari, aynan shu yillarda o'zbek va rus olimlari tomonidan ko'plab tadqiqotlar yaratilgan. Y.D.Polivanov [19, 45], K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov kabi turkolog olimlarning xizmatlari katta. Ayniqsa, A.K.Borovkovning "O'zbek sheva-lahjalarini tekshirishga doir savol-javoblar" nomli uslubiy tavsiyalari kelajakda sheva materiallarini yig'ishda va tahlillarni olib borishda metodik qo'llanma bo'lib xizmat qildi. XX asrning 50-80-yillari o'zbek dialektologiyasi tarixida eng rivojlangan davr deyish mumkin. Chunki shu yillarda yaratilgan tadqiqotlarning qamrov ko'lami nihoyatda keng. 1952-yilda Sh.Afzalovning "O'zbek tilining Parkent shevasi" hamda 1954-yilda H.G'ulomovning "O'zbek tilining Jizzax shevasi" mavzusidagi tadqiqotlari shu yo'nalishda yaratilgan ilk dissertatsiyalardan sanaladi [10, 193]. T.Mirsoatov, Y.A.Aliyev, S.Ibragimov, I.Farmonov, O'.Sharipov, N.G'afurova, I.Shamsiddinova, H.Uzoqov, V.Egamov, Sh.Shoabdurah-monov, I.Shamsiddinov, A.Shermatov, A.Ishayev, Sh.Nosirov, T.Yo'ldoshev, B.Jo'rayev, S.Zufarov, M.Valiyev, U.Tursunov, X.Doniyorov [2, 204] kabi olimlar tomonidan Janubiy Qoraqalpog'iston, Sayram, O'sh, Gallaorol, Jo'sh, Qorako'l, Qarshi, Qo'qon, Yuqori Qashqadaryo, Janubiy Tojikiston, Nayman, Shahrisabz, Baxmal, Urgut, Pop singari hudud shevalari hamda dialektologiyaning umumiy masalalari o'rganildi. O'tgan asrning yigirmanchi yillarida shevalarni tadqiq qilish adabiy tilni shakllantirish ehtiyoji tufayli zaruriyat yuzasidan amalga oshirilgan edi. Chunki, xalqi juda ko'p urug' va qabillardan, tili esa xilma-xil va rang-barang sheva va dialektlardan tashkil topgan O'zbekiston sharoitida adabiy tilni asoslash, belgilash va tayin qilish, uning me'yorlarini va to'g'ri yozish qoidalarini yaratish, o'zbek tilida o'quv ishlarini tashkil qilish hamda darslik, o'quv qo'llanma, o'quv dasturlarini ishlab chiqish uchun ham

shevalarni o'rganish kerak edi. Keyinchalik, 50-yillardan boshlab esa etnolingvistik xarakter kasb eta boshladi.

Xalq og'zaki ijodi va xalq jonli nutqi umumiy adabiy til sharoitida yozib, o'rganib, qayd qilib qo'ymasa, yo'qolib ketishi mumkin bo'lgan milliy madaniy boylik sifatida tadqiq qilindi va bu yo'nalishdagi ishlar, kam sonli bo'lmasa-da, davom ettirilmoqda. Dialektal tadqiqotlarda obyektni o'rganish orqali ma'lum miqdorda sheva va hududga xos birliklar yig'iladi va tadqiq etiladi. Bu materiallar lug'at yoki ilova shaklda e'lon qilinadi. Bu kichik tadqiqotimizda shevaga xos so'zlardan tashkil topgan dialektal lug'atlar haqida fikr yuritiladi.

Tahlil. 1971-yillarga qadar olib borilgan tadqiqotlar asosida yig'ilgan til materiallari jamlanib, "O'zbek xalq shevalari lug'ati" Fanlar akademiyasi til va adabiyot institutida to'planib, nashr etildi [24, 409]. Bu lug'at o'zbek tilining barcha sheva va lahjalari til materiallarini o'zida qamrab olmagan bo'lsa-da, dialektologiya fanining taraqqiyotida o'z o'rniga ega. Har bir o'rganilgan hudud shevasi o'ziga xos lisoniy faktlarga ega. Buni amalga oshirilgan dialektologik tadqiqotlarning mazmun-mundarijasidan ham bilishimiz mumkin. E'tibor qaratadigan bo'lsak, asosan, bir hududning shevasini tilshunoslikning barcha yo'nalishlari bo'yicha tadqiq qilish yetakchilik qiladi, nazarimizda. Jumladan, sheva va dialektlarning leksik va morfoligik xususiyatlarini tahlil qilish deyarli har bir ishda mavjud. Yuqorida ta'kidlab o'tganimiz "Shevalar lug'ati"da taxminan 5 mingga yaqin so'z izohlangan. Bundan tashqari, "Surxondaryo o'zbek shevalarining lug'ati", "Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarining lug'ati" kabi so'zliklar ham yaratilgan [20; 13]. Shu o'rinda shevaga xos yoki dialektal lug'atlarning tiplari va yaratilishi haqida to'xtalib o'tish lozim. Hududiy lug'atlarni tuzuvchilar u yoki bu leksikografik manbani yaratish vazifasiga turlicha yondashadilar. Ko'pchilik mintaqaviy lug'atlarda faqat dialekt leksik birliklari mavjud. Dialekt lug'atlarini tuzishning bunday printsipli differentsial deb ataladi. Ba'zi lug'atlar to'liqlik tamoyilini asos qilib oladi, bu lug'at dialekt yoki butun tilga mansubligidan qat'i nazar, dialektlarda yozilgan barcha lug'atlarni o'z ichiga oladi. Manbalarda bu ko'rinishdagi lug'atlarning bir necha tiplari sanab o'tilgan. Bizningcha, ularni quyidagi tiplarga ajratish mumkin:

1. To'liq dialektal lug'atlar – o'zbek tilida bunday lug'at mavjud emas. Rus tilida bunday lug'atlarning izohli va izohsiz tiplari mavjud. Rus shevalarining izohsiz lug'ati elektron shaklda yartilgan bo'lib, doimo boyitilib borish imkoniyati mavjud [29, IM]. Rus tili shevalari izohli lug'atining 2 ta shakli mavjud. Bu, xususan, mashhur leksikograf B.A.Larin tomonidan tuzilgan "Tarixiy ma'lumotlarga ega Pskov mintaqaviy lug'ati". Bu lug'atga yozma manbalardan, nafaqat qadimgi yozma yodgorliklardan, balki XIX-XX asrlarda nashr etilgan va chop etilmagan turli materiallardan olingan sheva so'zlari ham kiritilgan. Lug'at lingvistik xaritalarni, shuningdek, ba'zi lug'at yozuvlarini o'z ichiga olganligi bilan qiziq, ularda toponimlarning tarqalish hududi yoki alohida so'zlarning variantlari va ma'nolari ko'rsatilgan. Ko'pgina mintaqaviy lug'atlar uchun materiallar tadqiqotchilar bilan suhbat jarayonida dialekt nutqini bevosita kuzatish orqali to'planadi. Shu maqsadda o'qituvchilar va universitet talabalari ishtirok etadigan ekspeditsiyalar tashkil etiladi. Materiallarni to'plash orqali tuzilgan "Arxangelsk hududiy lug'ati" bunga misol bo'la oladi. Bu 180 mingga yaqin so'zlarni o'z ichiga olgan eng katta mintaqaviy differentsial lug'atlardan biridir. "Rus lahjalari lug'ati" uchun jonli dialekt materiallari ham maxsus to'plangan, ammo bunga qo'shimcha ravishda lug'at A.V.Mirtovning "Don lug'ati"dan barcha ma'lumotlarni va mahalliy lug'atni aks ettiruvchi badiiy asarlarni o'z ichiga oladi (masalan, M.A.Sholoxov). Bosh muharrirlari F.P.Filin va F.P.Sorokoletov bo'lgan "Rus xalq lahjalari lug'ati"ning asosini boshqacha g'oya tashkil etdi. Bu XIX-XX asrlarning yozma manbalaridan nashr etilgan va arxivdan olingan turli sohalariga oid dialekt lug'atlarini o'z ichiga olgan lug'atdir. Unda 240 mingga yaqin so'z bor. F.P.Filin tomonidan tuzilgan lug'atning birinchi nashri turli xil manbalarning keng ro'yxatini o'z ichiga oladi. Ushbu lug'at, "Mintaqaviy buyuk ruscha lug'at tajribasi" va V.I.Dal lug'ati kabi, Rossiya ichidagi ruslar yashaydigan butun hududni qamrab oladi. "Buyuk rus tilining jonli izohli lug'ati", V.I.Dal ko'p yillar davomida Rossiya bo'ylab ko'plab sayohatlari davomida to'plagan materiallarning o'ziga xos xususiyatlari bor. Muallif sheva lug'ati bilan cheklanib qolmay, umumiy rus tili va adabiy lug'atni lug'atga kiritgan. V.I.Dal lug'atni alifbo-klaster deb ataladigan printsipga muvofiq yaratdi: u bir xil

ildizli soʻzlarni bitta lugʻat yozuvida birlashtiradi, bu esa undan foydalanishni biroz qiyinlashtiradi. Ushbu lugʻat Rossiyaning butun hududi boʻyicha maʼlumotlarni oʻz ichiga olgan toʻliq lugʻat turi boʻlib, unda soʻzlarning maʼnolarini talqin qilish ogʻzaki nutq, maqol va maqollar misollari bilan boy tasvirlanganligi bilan ham qiziq. Unda XX asr oʻrtalarida yashagan rus nutqining koʻplab faktlari saqlanib qolgan. Lugʻatning uchinchi nashri 1903-yilda V.I.Dal vafotidan soʻng nashr etilgan boʻlib, I.A.Boduen de Kurtene tahriri ostida lugʻatga koʻplab yangi soʻzlarni kiritgan va berilgan soʻzlarni umumiy alifbo tartibiga qoʻshgan [30, IM]. Boshqa tillarda ham shu koʻrinishdagi lugʻatlar mavjud. Afsuski, Oʻzbek tilining bunday lugʻati yaratilmagan. Tilshunos olim Ahmad Ishayevning maʼlumot berishicha, 1988-yilgacha 9 ta doktorlik, 56 ta nomzodlik dissertatsiyasi yozilgan boʻlib, ularning bir qismida alohida oʻrganilgan hudud va manbaga doir kichik lugʻatlar tuzilgan va ilova qilingan. Bu lugʻatchalarda taxminan 40 mingga yaqin dialektal soʻzlar yigʻilgan [14, 17]. Misol uchun tadqiqotchi O.Madrahimov oʻz tadqiqotida ilova qilingan birliklar soni 1500 ta ekanligini taʼkidlab oʻtadi [16, 4]. Bu toʻliq boʻlmasa-da, "Oʻzbek tilining sheva lugʻati"ni nashr qilishga asos boʻladi.

2. Sheva-adabiy til koʻrinishdagi lugʻatlar. Bunday lugʻatlar shu turdagi lugʻatlarning asosiy qismini tashkil qiladi. Oʻzbek tilshunosligida alohida muallif oʻzi tadqiq qilgan obyekt asosida tuzilgan kichik lugʻat va 1971-yilda nashr qilingan "Oʻzbek xalq shevalari lugʻati" kabilar yaratilgan. Sheva-adabiy til koʻrinishidagi lugʻatlar izohli soʻzlik tipida boʻladi. Tilshunoslikda adabiy tilda uchraydigan dialektal birliklarning tadqiqotlari ham mavjud. Yaʼni shevaga xos soʻzlar yillar davomida adabiy til bagʻriga singib boradi. Adabiy til va shevalarning qiyosiy tahliliga bagʻishlangan ishlar ham mavjud [17, 168]. Dialektal birliklar adabiy til orqali izohlanadi lugʻatlardan tashqari, rus tilida izohlanadigan lugʻatlar ham yaratilgan. Misol tariqasida boshqirt, ozorboyjon, yoqut shevalari asosida yaratilgan lugʻatlar rus tilida izohlangan. Maʼlum maʼnoda M.Koshgʻariyning "Devonu lugʻati-t-turk" asari ham shunday xarakterga ega. Yaʼni, turk dialekt va shevalaridagi soʻz arab tilida izohlangan. Sheva va lahjalardagi birliklarni turkiy va turkiy boʻlmagan tillarga, yozma, folklor va badiiy asar tiliga qiyoslab oʻrganish orqali yaratilgan differensial lugʻatlar ham mavjud. Bunday lugʻatlarda soʻzning etimologiyasi, qoʻllanish hududi, hududiy farq va uygʻunliklari, fonetik meʼyorlari ham inobatga olinadi. Oʻzbek tilshunosligida bu tipdagi lugʻatlar mavjud. "Oʻzbek xalq shevalari lugʻati"ning ilova qismida shu kabi lugʻat berilgan. Ammo hozirgacha oʻzbek shevalarining hech biri boʻyicha katta hajmdagi differensial lugʻat yaratilmagan. Oʻzbek dialektologiyasi sheva-adabiy til yoki adabiy til-sheva tipidagi lugʻatlarga muvtojdir.

Differensial lugʻatlarning adabiy til-sheva koʻrinishdagi turlari ham mavjud. Manbalarda turkologiyada bunday soʻzliklar borligi haqida maʼlumotlar berilgan. Rus tilshunosligida bunday lugʻatlar yaratilgan va doimiy takomillashtirilib borilmoqda. Bu turdagi lugʻatlarda bosh soʻz sifatida adabiy tildagi soʻz beriladi va shevaga xos birliklar variantlari va dubletlari ifodalanadi. B.Joʻrayev va Sh.Sariboyevlar [12; 22]ning kichik hajmli lugʻatlarini bunga misol tariqasida keltirishimiz mumkin.

3. Shevaga xos soʻzlarning fonetik lugʻatlari oʻz xususiyatiga koʻra noyob lugʻatlar sanaladi. Unda bosh soʻz adabiy tilda qoʻllanilgan birlik boʻlib, uning barcha sheva va lahjalardagi turli xil fonetik variantlari ilova qilinadi. Yaʼni bunday lugʻatlar soʻzning boshqa sheva va lahjalarda qoʻllanilishi hamda fonetik-artikulyatsion farqlarni oʻrganishga xizmat qiladi. Fonetik dialektizmlar lugʻatini tarixiy, yozma, folklor va xalq jonli nutqi asosida tuzish mumkin. Oʻzbek tilshunosligida folklor manbalardan, jumladan, "Alpomish" dostonida qoʻllanilgan dialektizmlar lugʻati, qavm-qarindoshlik terminlarining dialektal lugʻatlari mavjud. Durdona Xudayberganovaning "Dostonlar tilida fonetik dialektizmlar [7, 84-87]" maqolasida bu haqida ayrim maʼlumotlar berilgan.

4. Shevaga xos terminlar lugʻati. Bunday lugʻat oʻzbek tilshunosligida kichik boʻlsada, bir necha sohalar boʻyicha tuzilgan. A.Ishayevning maʼlumotlariga qaraganda, kasb-hunar, chorvachilik, uy qurilishi, egarchilik, metrologik, ayrim sheva va sohalar boʻyicha dialektal terminlar lugʻatlari yaratilgan. Ularda jami: 7180 dan ortiq soʻz jamlangan [14, 45]. Bunday ishlar keyingi yillarda ham davom etmoqda. Jumladan, "Soha terminlarining sistem tahlili muammolari"

[9, 168], "O'zbek xalq shevalari urf-odat, marosim leksikasining lingvoareal talqini" [6, 134], "O'zbek tilining kashtachilik leksikasi va uning leksikografik talqini" [3, 148], "O'zbek tilining o'tovsozlik leksikasi" [11, 148], "O'zbek tilining qorako'chilik terminologiyasi" [15, 136], "O'zbek tilida non va non mahsulotlari bilan bog'liq lug'aviy birliklar talqini" [5, 142] kabi o'nlab tadqiqotlarda shevaga xos terminlarning lug'ati ilova qilingan. Yuqorida sanab o'tilgan ilovalarni birlashtirib, takomillashtirgan holda o'zbek tilining shevaga xos terminlari lug'ati tuzish lozim. Shuningdek, kulolchilik, temirchilik, kosiblik, qishloq xo'jaligi, savdo-sotiq, me'morchilik, kabi sohalarda ham ko'plab dialektal terminlar mavjud. Ularni ham jamlagan holda lug'at yaratilsa, katta hajmli, termin va atamalarga boy manba hosil bo'ladi.

5. Dialektal toponim va laqablar lug'ati. Ma'lumki, joy nomlari va kishi ismlari rasmiy maqomga ega bo'ladi va adabiy til materiali sifatida o'rganiladi. Ammo rasmiy maqomga ega bo'lmagan, xalq tilida qo'llaniladigan toponim va laqablar (yoki kishi ismlari) ham mavjud. Ularning ham o'zbek sheva va lahjalari uchun umumiy bo'lgan dialektal so'zligi yaratilish mumkin. Toponimik va antroponimik tadqiqotlar joy nomlari va laqablar bilan bog'liq birliklarning qisqacha lug'atlari ilova qilinadi yoki alohida chop etiladi. Bunday ilova va nashrlarni dialektal toponimik yoki dialektal laqablar lug'atlari sifatida talqin qilish mumkin. Toponimik va kishi laqablari asosida dialektal lug'atlarni tuzish ehtiyoji yana shunda ko'rinadiki, o'zbek xalq jonli shevalari bunday onimlarga juda boy. Birgina misol, O.Gadayevning toponimlarga bag'ishlangan tadqiqotiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ikki tuman (Samarqand viloyati Payariq va Ishtixon tumanlari) hududi ma'lumotlari asosida 3320 toponimlarni tahlilga tortgan. Shundan 1450 dan ortig'ini rasmiy nom sifatida qabul qilish mumkin. Keyingi yillarda qishloqlarda ham ko'chalarga rasmiy nom berilib, uylarni raqamlashtirilganligi hisobiga rasmiy toponimlar ulushi ortdi. Shunday bo'lsada ikki tuman joy nomlarining 40%i rasmiy maqomga ega. Qolgan 1870 tasi, umumiy nomlarning 60%ga yaqini dialektal toponimlardir. Bunday raqamlarni tadqiqotchilar Sh.Temirov [23, 144], O.Begimqulov kabi o'nlab olimlarning ishlarida ham ko'rishimiz mumkin. Shuning uchun ham shevaga xos toponimlarning katta hajmli lug'atini tuzish ehtiyoji mavjud va dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, o'zbek xalq shevalari asosida frazeologizmlar, omonim va sinonimlar, motivatsion va ters lug'atlar yaratish mumkin. Ayrim tadqiqotlarda bunday lug'atlar ilova qilingan. Dialektal frazeologizmlarning lug'ati xalq jonli tilining jozibasini ko'rsatib bera oladi. Chunki, shevalarda adabiy tilga nisbatan ko'chim va kinoya kabi tilning ohangdorligi va jozibasini ifodalash kuchli. Shevaga xos birliklarning sinonimik xususiyatlarini belgilovchi lug'atlarda xalq jonli nutqining boyligini kuzatishimiz mumkin.

Keyingi yillarda o'zbek sheva va lahjalari bo'yicha lingvomadaniy tadqiqotlar ham olib borilmoqda. Sun'iy til ko'rinishidagi adabiy tildan ko'ra shevalarda lingvomadaniy xususiyatlar yaqqol ko'rinadi. Ya'ni, shevalar tayyor lingvomadaniy material hisoblanadi. O.Fayfulloyevning "O'zbek folkloridagi lingvokulturemelarining inglizcha tarjimada berilishi" [26, 152], S.Rahimovning "Surxondaryo chorvachilik leksikasi etnografizmlar" [21, 52-57], F.Musayevaning "O'zbek shevalarining lingvomadaniy tadqiqi" [18, 120] kabi tadqiqotlar ham amalga oshirilgan. O'zbek tilshunosligining boshqa sohalar qatori dialektologiya fanida ham antroposentrik paradigma metodlari asosida til materialini tadqiq qilish taboro keng yoyilmoqda. Jumladan, bunday tadqiq usullaridan biri – lingvomadaniy tahlil metodi uchun sun'iy o'zlashtirilgan til materialidan ko'ra, tabiiy shakllangan til materialini, ya'ni xalq tili bo'lgan sheva va lahjalarni o'rganish qulay. Xalq shevalari – milliy qadriyatlarimiz ko'zgusi, milliy madaniyatimizning tarkibiy qismi, milliy tilimizning "joni", madaniyatimizning yorqin ko'rinishidir. Uni shunchaki, element, material sifatida emas, balki egasi bo'lgan insondan ajratmasdan o'rganish lingvomadaniy usulning vazifasi sanaladi. Lingvomadaniy tadqiqotlar asosiy birligi lingvokulturemalar [8, 26] hisoblanadi. Dialektal tadqiqotlarni ham lingvomadaniy usullarda amalga oshirish, dialektal lingvokulturemalarning lug'atini tuzish, nihoyatda, dolzarb masaladir. Tilmizning boyligini va madaniyligini namoyon qilishda bu tipdagi lug'atlarning ahamiyati katta.

Xulosa. Zamonaviy o'zbek dialektologiya fanining yuzaga kelishi bilan dialektal lug'atlarni yaratish dolzarbligini doimo qayd etib kelinadi. Yuqorida, mulohazalarimizni dalillash uchun qayd

qilib o'tganimiz tilshunos olim A.Ishayevdan tashqari, taniqli tilshunoslar F.Abdullayev, A.G'ulomov, K.Nazarov, A.Nosirov, D.Abdurahmonov, S.Ashirboyev, M.Abdiyev, N.Murodova ham o'z tadqiqotlarida ta'kidlab keladilar. Shulardan xulosa chiqargan holda, avvalo, sheva va lahjalarni tadqiq etish ko'lamini o'zgartirish, hajm va sifat jihatdan yangicha mazmun kiritish lozim. O'rganilmagan, chala tadqiq etilgan shevalarni o'rganish, ularni tizimlashtirish, areal xususiyatlarini belgilash va xaritalash lozim. Bu ishlarni amalga oshirish, bundan 70-80 yil oldingi kabi oson kechmaydi. To'g'ri, bugun qo'limizda kompyuter va boshqa elektron vositalar bor, ular ishlarimizni, ma'lum ma'noda, yengillashtiradi. Ammo shevalar "yo'qolib", xalq tili "adabiy lashib" bormoqda. Tilimizning "asl ildizlarini" yaqqol ifodalaydigan dialektal birliklarni asrab qolish uchun ham shevalarni o'rganishni kechiktirmasligimiz lozim. Sheva materiallarini to'plash, tahlil qilish va saqlashda yangi metod va imkoniyatlardan foydalanishimiz kerak. Birlamchi vazifa, qanday ko'rinishda bo'lmasin, lug'atlar yaratishimiz, hozirgi kunda ko'p qo'llanilayotgan korpus lingvistikasiga murojaat qilishimiz, o'zbek sheva va lahjalarining dialektal milliy korpusini yaratishimiz juda dolzarbdir. O'zbek tilshunosligida bu yo'nalishda ilk qadamlar tashlangan. Tadqiqotchi Muyassar Xolova tomonidan Boysun qipchoq shevasi asosida milliy shevalarning korpusini tuzishning lingvistik asoslari bo'yicha ilk ish amalga oshirildi [27, 128]. Bu sohadagi tahlillar keng ko'lamda amalga oshiriladi, albatta. Zero tilimizning "...sofligini saqlash, uni boyitib borish aholining nutq madaniyatini oshirish, ...tilning zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta'minlash" [1, PF] bugungi taraqqiy etgan davrning vazifalaridan biridir. Bundan tashqari, shevashunoslikka xos tadqiqot va tadqiqotlar natijasida yig'ilgan dalillarni tizimlashtirishimiz zarur. Buning uchun yaqinda tuzilgan "O'zbek shevashunosligi markazi" juda zaruriy tashkilot sanaladi. Umid qilamizki, Markaz tizimli tarzda ish olib boradi hamda o'zbek dialektologiyasining rivojini belgilab bera oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 20 октябрдаги «Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-6084-сон фармони // <https://lex.uz/docs/5058351>.
2. Ashirboyev S. O'zbek shevalarini o'rganish tamoyillari. "Terminologiya va dialektologiyaning zamonaviy masalari" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent: Bookmany print, 2023. – 204 b.
3. Bahodirova G. O'zbek tilining kashtachilik leksikasi va uning leksikografik talqini: Filol.fan.b.fals.dok...diss. – Qarshi, 2023. – 148 b.
4. Фуломов Х. Ўзбек тилининг Жиззах шеваси: Фил.фан.ном.дисс. – Т., 1954. – 223 б.
5. Ibodova A. O'zbek tilida non va non mahsulotlari bilan bog'liq lug'aviy birliklar talqini: Filol.fan.b.fals.dok...diss. – Samarqand, 2023. – 142 b.
6. Suvanov M. O'zbek xalq shevalari urf-odat, marosim leksikasining lingvoareal talqini: Filol.fan.b.fals.dok...diss. – Qarshi, 2023. – 134 b.
7. Xudayberganova D. Dostonlar tilida fonetik dialektizmlar. Filologik tadqiqotlar. – Toshkent: Muharrir, 2020, – B. 84-87.
9. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati. – Toshkent, 2015. – 56 b.
10. Абдиев М. Соҳа лексикасининг систем таҳлили муаммолари. Монография. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004. – 188 б.
11. Афзалов Ш. Ўзбек тилининг Паркент шеваси: Фил.фан. ном.дисс. – Т., 1952. – 193 б.
12. Бердиев Х. Ўзбек тилининг ўтовсозлик лексикаси: филол.фан.б.фалс. док...дисс. – Самарқанд, 2017. – 148 б.
13. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари лексикаси, Ўзбек шевалари лексикаси, – Тошкент, 1966. – 284 б.
14. Ишаев А. Қорақалпоғистон ўзбек шеваларининг луғати. – Тошкент, 1997. – 102 б.

15. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан.1990, –140 б.
16. Қаршиев Н. Ўзбек тилининг қоракўлчилик терминологияси. филол. фан.б. фалс. док... дисс. – Самарқанд, 2021. – 136 б.
17. Мадрахимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикасини ўрганиш масалалари. – Тошкент: Фан, – 184 б.
18. Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Т.: Фан, 2005. – 176 б.
19. Мусаева Ф. Ўзбек шеваларининг лингвوماданий тадқиқи. – Тошкент: Фан. 2019, – 120 б.
20. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. – Т.: Узгосиздат, 1933 г. – 45 с.
21. Раҳимов С. Сурхондарё ўзбек шевалари луғати. – Термиз, 1995. – 88 б.
22. Раҳмонов Б., Сурхондарё чорвачилик лексикасида этнографизмлар // Ўзбек тили ва адабиёти. -№4, 2018, – Б. 52-57.
23. Сарибаев Ш. Казахская региональная лексикография. – Алматы, 1976. – 166 с.
24. Темиров Ш. Самарқанд вилояти оронимларининг лисоний тадқиқи: филол. фан. б. фалс. док...дисс. – Самарқанд, 2019. – 144 б.
25. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971, – 409 б.
26. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Биринчи жилд. – Т.: Миллий энциклопедия, 2000, – 689 б.
27. Файзуллоев Ў. Ўзбек фольклоридаги Лингвокультуремаларнинг инглизча таржимада берилиши (болалар фольклори жанри ва эртақлар мисолида): филол.фан.б.фалс.док...дисс. – Тошкент. 2019. – 156 б.
28. Холова М. Ўзбек миллий шевалари корпусини тузишнинг лингвистик асослари (Бойсун тумани “ж”ловчи шевалари мисолида): филол.фан.б.фалс.док...дисс. – Термиз. 2022. – 128 б.
29. Юнусов Ғ.О. Ўзбек шевалари таснифидан бир тажриба. –Т.: Ўздавнашр, 1935 йил. –68 б.
30. Erbutayeva, S. U. (2021). About some auxiliary words in Uzbek language. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(5), 1294-1300.
31. Kamol o'g'li, H. H. (2024, October). The Role of Auxiliary Words in the Formation of Phraseological Units. In *International Conference on Adaptive Learning Technologies* (Vol. 10, pp. 55-56).
32. Yoqubov, I. (2025). Uzbek Spelling Rules: History, Principles, and Modern Applications. *Pedagogika, psixologiya va ijtimoiy tadqiqotlar jurnali*, 4(2), 20-26.